

I. INTRODUCCIÓ

L'objectiu de les pàgines que se segueixen és presentar al lector un esquema general sobre les causes que expliquen la mobilitat de la història cultural valenciana durant el franquisme. L'activitat cultural d'aquells quaranta anys, com la resta de facetes de la vida, se'ns presenta sotmesa i enquadrada pels dissenys de la Dictadura, la qual operava amb voluntat totalitzadora sobre una societat dinàmica i plural (encara que no pogué manifestar-ho).

La societat —la major part dels seus sectors— estava sotmesa, estava *sota el franquisme*, per tant la història cultural de l'època franquista

FEIXISME I ANTIFEIXISME

Per Marc Baldó

ha d'emmarcar-se en dues coordenades: una és el règim i el seu projecte totalitzador; l'altra és la pluralitat real de la societat. Al primer aspecte es deu la *cultura oficial*; al segon, l'*extraoficial*. La primera dóna raó del monolitisme que s'imposa; la segona informa de l'existència d'una societat àgil i diversa que, malgrat els esforços del règim, no va poder ser completament controlada. L'as-

saig *Nosaltres els valencians*, l'obra plàstica del Grup Parpalló, la *Nova Cançó*, o la praxi universitària de diversos professors donen testimoni d'una activitat intel·lectual que, al capdavant, s'escapa del propòsit totalitzador i el repta.

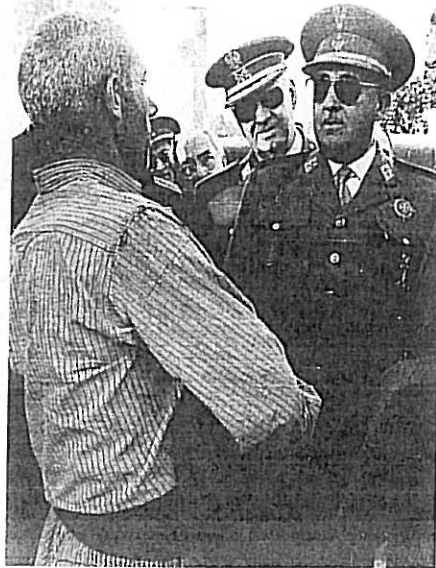
La raó profunda de la fugida endavant de diversos intel·lectuals és que aquests, productes socials i històrics, donen forma a les inquietuds de l'època que viuen, traslladen al nivell conscient, teòric i formal les concepcions de la vida i del món que té la societat que els genera (1). Alguns intel·lectuals, lògicament, seran instruments de la cultura oficial, però altres mediatitzaran actituds que hi ha al si de la societat,

encara que siguen perseguides o estiguen fora dels plantejaments d'un Estat absorbent i coercitiu. La Dictadura intentava constrènyer aquelles inquietuds i aquelles concepcions... però és obvi que el pla totalitzador, no anava a poder-lo dur a les últimes conseqüències. La realitat mai no va deixar de sorprendre els jerarques del règim.

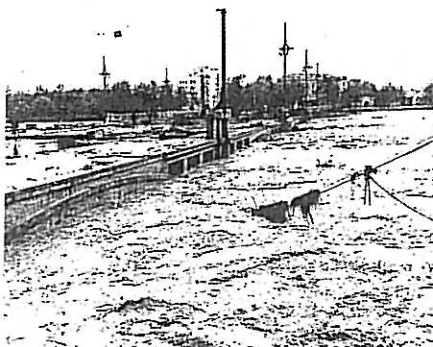
El programa ideològic i cultural totalitzador va acabar rebotant importants i significatius segments de la societat espanyola i valenciana. L'aspecte més interessant de la història cultural de l'època de Franco és, precisament, aquesta contradicció, aquest *efecte de rebot* i les seues conseqüències contestatàries. En aquest sentit parlarem del *fracàs* de la cultura oficial i la irrupció —malgrat el règim— d'una dinàmica intel·lectual que li era contrària i va acabar per oposar-se-li obertament. No sols hi ha rebot a la cultura: per no fer llarga la llista serà suficient evocar el sindicalisme vertical que va retrucar en el món obrer... L'efecte de rebot, però, no ens ha de cegar: aquest no li lleva, a la Dictadura, ni un punt del seu caràcter totalitzador i feixista. Abordar la naturalesa política del franquisme es substancial per a determinar una de les coordenades de l'aspecte parcial que ens correspon plantejar.

II. LA NATURALESA FEIXISTA DEL FRANQUISME

En opinió meua, el franquisme va ser un dictadura feixista de principi a fi. Pensar que ha hagut un model únic de feixisme és inexacte. Ha hagut, de fet, feixismes: cada país, d'acord amb les seues característiques històriques, socials, econòmiques i culturals, i d'acord amb la conjuntura de la polarització social, ha creat un sistema feixista diferenciat. Extrapol·lar el model italià o alemany, o una mescla dels dos, i crear una tipologia unitària de dictadura feixista és tan reduccionista com poc operatiu. Catalogar *els altres règims* totalitaris del segle XX

(europeus o no) de dictadures conservadores a seques suposa buidar de contingut la seua naturalesa: la *dominació política exercida sobre la societat i feta en benefici de la burgesia*. Considerar aquests *altres règims* de feixistitzants, semifeixistes, parafeixistes, profeixistes, protofeixistes, i la resta de preposicions, suposa reconèixer parcialment la seua naturalesa de dominació, o deixar-se dur en l'anàlisi per aspectes no substancials. Allò substancial és el caràcter de dominació política que imposa la burgesia; els components ideològics i pràctics del partit feixista, el que s'assumeixca o no la moral catòlica integrista, el caràcter imperialista del *nou* Estat, la forma en què s'organitze la repressió política... estaran en funció de la societat on s'implanta el feixisme: les característiques socials de cada país condicionen un tipus d'institucionalització del feixisme en cada lloc. No és

igual una societat que a més de *madura* estiga immensament industrialitzada, com l'alemanya, que una societat políticament tan *madura* com l'anterior, però industrialment més endarrerida, com l'espanyola... Tanmateix, la vessant contrarevolucionària, la coerció política burgesa, la defensa de l'ordre capitalista, l'impuls de l'acumulació de capital, l'anhel de modernització econòmica, la promoció d'un ultranacionalisme *total* i absorbent de la diversitat política... són aspectes comuns dels règims de Mussolini, Hitler, Salazar, Franco, Videla o Pinochet... La naturalesa política de totes aquestes dictadures em sembla comuna; l'aspecte històric de cada cas, per contra, és diferent. Però l'anàlisi de l'especificitat històrica no nega allò que és essencial: el feixisme com a règim de dominació capitalista.

Per feixistes entenc aquelles dictadures que naixen als països capitalistes *madurs*, quan la classe social dominant (el bloc social dominant, diria Gramsci) no pot seguir exercint el poder ni l'explotació mitjançant l'ús de l'*hegemonia* política i l'ha d'obrar per mitjà de la *dominació* política de la societat (2). Anem per parts.

Les societats capitalistes són *madures* quan la polarització social és completa i ha quallat políticament. A les societats capitalistes madures el poder polític només pot exercir-se per dos mecanismes: l'*hegemonia* de la classe dominant o la *dominació* de dita classe. Hegemonia és la praxi del poder quan es basa en concessions a la classe social dominada (al bloc social dominat). Dominació és l'exercici del poder omnímodament, sense que el bloc social dominant pugui crear i desenvolupar lliurement mecanismes o instruments polítics per a millorar la seua situació d'explotació. Aquesta terminologia crec que és ben útil per a discernir les *democràcies liberals* de les *dictadures feixistes*; en les primeres la classe dominant detenta la direcció política a base de concessions (llibertats polítiques i sindicals perquè el bloc social

dominat puga intervindre en la política), mentre que en les segones no ha ha més concessions que les que la pròpia dictadura vulga fer, i mai no hi ha possibilitat que s'organitzen autònomament obrers, camperols o partits polítics. En les dictadures el partit és únic, i el sindicat també, i tots dos són oficials i excoients.

Els feixismes, en tant que són règims de dominació burgesa nascuts en les societats capitalistes madures, es caracteritzen políticament per ésser *contrarevolucionaris*. Açò comporta, almenys, tres conseqüències: 1) Substitueixen les democràcies liberals per *Estats totalitaris* que no donen cabuda a la pluralitat política i les contradiccions socials; creen un partit únic —exclusiu— i concentren el poder polític en un *duce, caudillo* o semblant. 2) Són antisocialistes: neguen la lluita de classes i imposen un *sindicalisme corporatiu* i

nacional (nacional-socialisme, nacional-sindicalisme), que erradica el sindicalisme de classe. 3) Els feixismes objectivament defensen els *interessos de la burgesia*: del capital monopolista i dels terratinents especialment; aquesta classe social, amenaçada pel reformisme democràtic o la rebel·lia social, dóna suport o crea règims totalitaris. També altres sectors socials donen suport al feixisme: es tracta de grups conservadors o intimidats per la proletarització o temerosos del reformisme democràtic i de la revolució social; així, l'Església integrista, alguns sectors de les capes mitjanes. Sols eventualment, els feixismes obtenen el suport d'una part del proletariat (conjuntura italiana o alemanya de postguerra i de la crisi del 29). Però, a la definitiva, els feixismes practicaran una política burgesa, i d'aquesta classe social rebran el principal suport. La burgesia, així, fa la major renúncia històrica als principis de llibertat i

racionalitat que havia desenvolupat des de feia més d'un segle.

Aquestes característiques del feixisme tan elementals i generals són tan evidents a Espanya (i als «altres països»: Portugal...), que sembla estrany que s'haja negat la naturalesa feixista del franquisme. A Espanya, com a altres països d'Europa, durant el primer terç del segle XX s'originen els precedents ideològics i polítics del feixisme. No podem entrar en les causes que expliquen aquest fenomen: les mutacions capitalistes de finals del segle XIX i començaments del XX (la irrupció dels monopolis i del capitalisme financer, l'imperialisme, l'aparició d'un «nou» sindicalisme —els *unkilleds* (3)—, l'avanç de la democràcia...). A resultes d'aquests canvis es qüestionen els fonaments del món contemporani en dos plànols distints i complementaris: es desenvolupa una immensa *batalla ideològico-política* i s'aguditza la *polarització social*. La

lluita ideològica i la polarització social, durant el primer terç del segle XX, responen a l'evolució i la maduresa del capitalisme, i també al desengany que aquests canvis suposen per a molts segments de la societat; reflexen, així mateix, la frustració d'algunes burgesies nacionals, més mal parades, i en conseqüència el desengany d'aquestes nacions.

El debat ideològic-polític té diversos fronts (per exemple, el 1917 triomfa a Rússia la revolució socialista). A nosaltres, però, ens interessa aquell que van creant els supòsitos del feixisme. En efecte: des del 1900 es posen en dubte els fonaments polítics tradicionals: naix certa contrarietat crítica contra els Estats, hi ha protestes i revisions ideològiques amb connotacions antiparlamentàries i antiliberals. Creix, així, una crítica rigorosa (d'intensitat distinta en unes i altres zones d'Europa) a les formes polítiques a l'ús. Aquesta disconformitat burgesa i petit-burgesa es presenta com a un fenomen «nou», però també assumeix una herència reaccionària i la reelabora des de les noves necessitats. El debat ideològic, d'altra banda, és alhora conseqüència i causa de la polarització social i política, la qual es veu incrementada en la conjuntura del començament del segle XX: frustracions imperialistes, postguerra, crisi del 29...

A Espanya, per aquells anys, naix el *regeneracionisme*. Pretén rectificar o inclús destruir el camí iniciat per Cánovas. El regeneracionisme no sols és un fabulós *cabier de doléances* de les capes mitjanes burgeses i dels intel·lectuals contestataris de primera hora del segle XX contra l'*oligarquia* y el *caciquismo*; és també un repertori de greuges de la mateixa burgesia en promoció, aquella que necessita rectificar un Estat que li és poc útil i vol que ho siga més (adaptant-se a les necessitats del capitalisme en l'època monopolista), inclús recorrent a un *cirujano de hierro*, reclamant una *política africanista*, accentuant el nacionalisme o denun-

ciant la incompetència al govern de Madrid —Prat de la Riba— o posant de relleu el baix nivell de vida d'una Espanya agrària que dificulta la consolidació d'un «capitalisme de masses». El regeneracionisme era una resposta a la complexitat del creixement capitalista i a la confusió ideològica que comporta.

La disconformitat burgesa —aquella ideologia rebel, complexa

i confusa—, al llarg del primer terç del segle va anar «aclarint-se» i donant forma definida i «moderna» a les pretensions de la burgesia: van anar consolidant els ressorts ideològics d'un futur Estat totalitari. La situació històrica que travessa Espanya (creixement dels sindicats, vagues, mobilitzacions camperoles, radicalisme republicà...) aguditza la polarització sòcio-política: les «dues Espanyes» sempre han existit, però ara la segona ha pres més força que mai, i la primera es veu amenaçada per tant de jacobí azanyista com hi ha, tant de «separatista», tant de socialista i tant d'anarquista... La Dictadura de Primo de Rivera (que assumeix plantejaments moderns del regeneracionisme) i la República ajuden a clarificar ideològicament dita confusió. Un fum d'intel·lectuals aclareixen l'inconformisme burgés i els temors i les frustracions d'aquesta classe, es rebel·len contra el liberalisme, contra la democràcia, contra un sindicalisme classista que «esgarra la pàtria» i «l'enfonsa». Un fum d'ells busquen en el passat i reinterpreten «l'essència d'Espanya» a la llum de les necessitats de la seua burgesia monopolista i terratinent...

El franquisme, a diferència d'altres feixismes europeus, va nàixer d'una guerra civil que conjurava tota la radicalització i la polarització social dels anys 20 i 30. En aquella guerra es van aclarir completament les contradiccions que el capitalisme havia generat: o s'imposava la dominació capitalista, o es seguia pel camí de l'hegemonia i les concessions del capital al treball, com afiançava la República. Una de les dues Espanyes optà per aquesta via i guanyà les eleccions de febrer de 1936; l'altra Espanya no desitjava aquest camí, es sentia intimidada, i optà pel pronunciament, la guerra i la creació d'un *Nuevo Estado* (per contraposició a l'anterior) que, a més, fóra *orgánico* (i no desvertebrat, com catalogaven l'Estat de la República).

El franquisme, expressió històrica

del feixisme espanyol, no existia quan començà la guerra. Va nàixer durant el conflicte i es va desenvolupar després. Açò és un aspecte diferenciador d'altres feixismes europeus, en els quals, quan el partit feixista assalta el poder, el *model* d'Estat el porta definit. A Espanya, tot i això, hi havia corrents doctrinals de caràcter contrarevolucionari; actuava un partit feixista amb uns 6.000 militants i un 2 per cent dels vots; hi havia un grup —*Acción Española*— que propugnava la concordança del feixisme amb el catolicisme conservador (per cert, aquest serà el fonament del model ideològic i polític que utilitzarà el franquisme); no faltaven elements totalitaris en altres partits de dretes, i en fi, es tenia una experiència de Dictadura (la de Primo de Rivera) amb un fracassat partit únic (*Unión Patriótica*) inclòs. No era menut el bagatge. Però aquest moviment contrarevolucionari no estava vertebrat: es va

vertebrar al fil de la guerra civil. L'exèrcit sublevat va catalitzar un dels extrems de la polarització social i va absorbir les forces antidemocràtiques, entre elles la *Falange* —el partit feixista espanyol per excel·lència—, els *Requetés*, i importants sectors de la dreta sociològica, econòmica i ideològica. Totes les forces antidemocràtiques i antiliberals (des de la dreta fins l'extrema dreta) van ser aglutinades hàbilment pel franquisme. Poc importa que el nou partit únic que el règim va crear —el *Movimiento Nacional*— no existís abans del 1936. Poc importa que en ell la *Falange* fora una de les diverses famílies polítiques. Si la *Falange* no va fer res semblant a una *marxa sobre Roma*, ni va guanyar les eleccions com Hitler, va donar aviat forma al *Nuevo Estado*. Poc importa també que hagués de compartir el poder amb altres grups afins, totalitaris i partidaris de la dominació política.

D'altra banda, des del punt de vista ideològic, el franquisme té, si més no, tots els elements d'altres règims feixistes: un *exacerbat nacionalisme* (que fa coincidir els interessos nacionals amb els de la burgesia), la *teoria política del «caudillaje»*, la *defensa de la propietat privada*, especialment del *gran capital*, l'*antisocialisme* en totes les seues manifestacions; el *discurs populista* (amb escasses concessions); l'*invenció de víctimes responsables dels mals de la pàtria*, i oposades als interessos nacionals.

A molts historiadors, els trets ideològics esmentats els semblen evidents, però dubten encara de tipificar la naturalesa del règim de feixista perquè la *Falange* no va exercir la mateixa influència que els partits homòlegs d'Itàlia i Alemanya, ni la va usar exactament igual; es va convertir —diuen— en un element «domesticat», «vocero» o altres coses semblants. Pense que no és exacte: la *Falange*, inclosa dins

del *Movimiento*, va ser receptacle del nou Estat. El que el falangisme populista fos desplaçat pel conservador i tots dos haguessen de conviure amb els interessos del gran capital i amb l'ascendència de l'Església, no és raó suficient per a dubtar del caràcter feixista. *Acción Española*, heredera de la *Unión Patriótica*, havia preconitzat en els anys de la República que el feixisme espanyol tindria uns components diferents als d'altres països (4). El *nacional-catolicisme* era un resultat singular del feixisme, no la seua negació.

La Dictadura de Franco va tindre una llarga vida, i una immensa capacitat d'adaptació a les circumstàncies. La Dictadura de Franco era pragmàtica. Però, ¿no ho eren les de Mussolini i Hitler? El pragmatisme és un altra característica de la burgesia en l'exercici del poder; ho és des del doctrinarisme decimonònic i ho és, sobre manera, en l'època de l'imperialisme. El franquisme anà canviant de la prepotència falangista a la prepotència dels tecnòcrates, paral·lelament a com es reemplaçaven necessitats del capitalisme. Dels plantejaments autàrquics es va passar a solucions liberalitzants; d'una política laboral tòpicament feixista, amb dosis de paternalisme incloses, es va arribar a la Llei de Convenis Col·lectius; en fi, del model d'ensenyament basat en el nacional-catolicisme pur es va derivar a la Llei General d'Educació. Però el règim de Franco, la seua estructura de poder, va romandre, per més que s'adaptàs a les circumstàncies (el *Movimiento* mai no va desaparèixer, ni el sindicat vertical tampoc). Negar-li al franquisme el caràcter feixista per aquesta capacitat d'acomodació (com alguns historiadors fan) és tant com a refusar-li el pragmatisme.

Per a acabar amb la naturalesa del franquisme i el gran debat que ocasiona vull fer una última consideració. Una forma vetlada de llevar-li ferro a la naturalesa feixista és dir que era un «feixisme rural». De fet, el feixisme s'institucionalitza a paï-

sos amb una forta industrialització (Alemanya) i a països industrialment més endarrerits (Espanya, Portugal, Itàlia mateix...). Traure d'ací dues tipologies de feixisme (un feixisme de països ben industrialitzats i un altre de països endarrerits) em sembla forçat, entre altres raons perquè la política de dominació burgesa té com a objectiu, per damunt de tot, acumular capital sense maldecaps sindicals i polítics que obstaculitzen la tasca. Acumular tant de capital i tan fàcilment només pot fer-se a base de potenciar, concentrar i centralitzar la indústria, a colps d'I. N. I., a colps de treball barat, a colps de racionament, fam, suor i llàgrimes... A Espanya, la política econòmica de la Dictadura vol industrialitzar immensament el país —com evidència l'autarquia primer i el *desarrollismo* dels tecnòcrates després—. I aquesta voluntat, que tant be li anava al capitalisme monopolista espanyol, no sols és un projecte, fou un resultat que la Dictadura pot apuntar-se al seu favor (cost social al marge; aberracions del creixement econòmic al marge). És evident que el feixisme no és l'únic règim polític que fa créixer el capitalisme: les democràcies liberals —

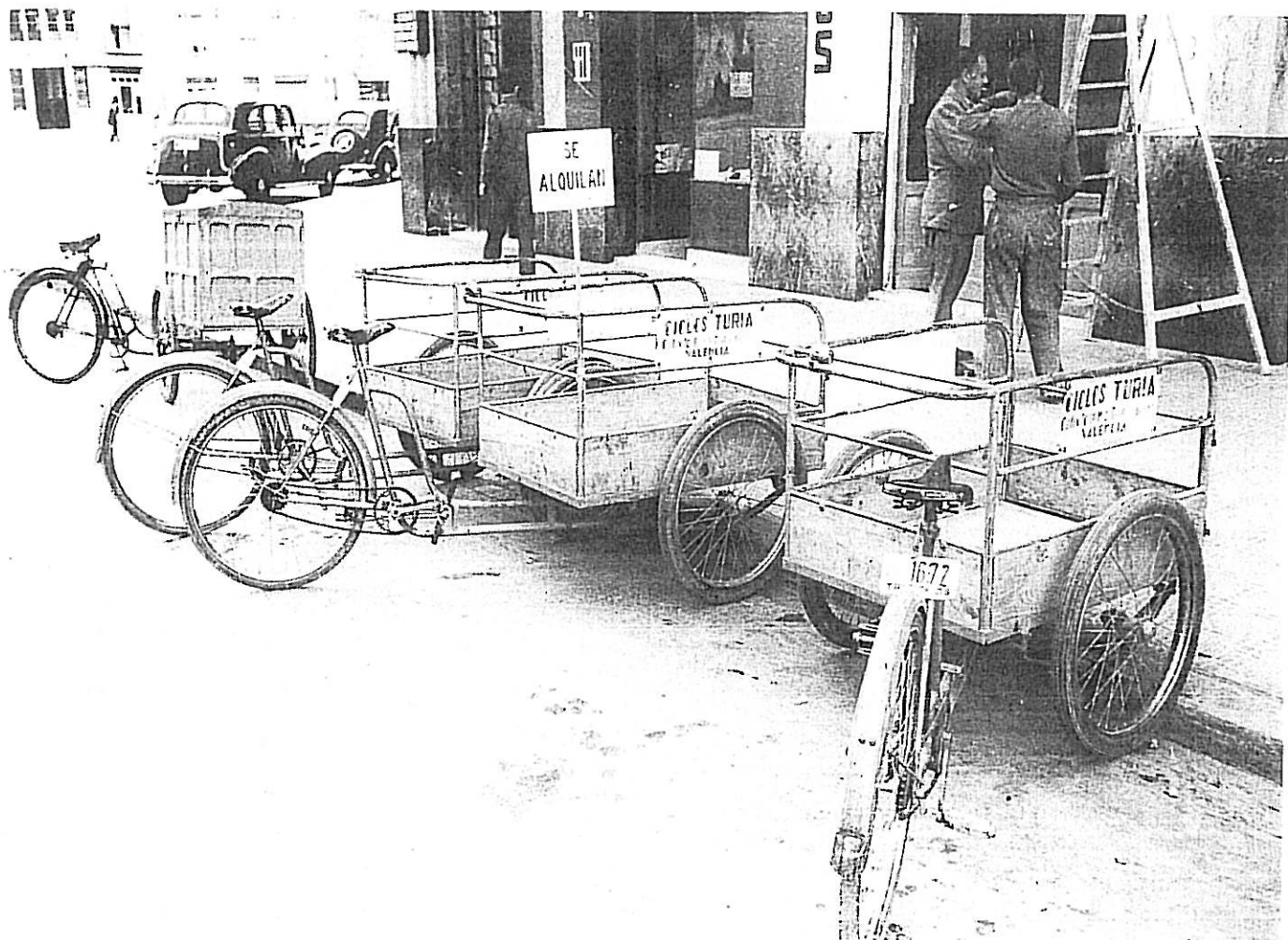
els fets estàn a la vista— el fan créixer, i no poc... La naturalesa del franquisme i els resultats són cosins germans. El caràcter «modern» de la Dictadura, que tants autors exigeixen com a indispensable per a que es pugui parlar de feixisme no li falta al règim de Franco. No crec que hi haja que preguntar-li-ho a López Rodó...

III. ELS FONAMENTS DE LA POLÍTICA CULTURAL FRANQUISTA

Les preocupacions fonamentals del règim eren l'ordre públic (la «pau social») i l'economia (l'acumulació immensa de capital). S'ha dit —i pense que desafortunadament— que la cultura no figurava, en principi, dins de les grans preocupacions del franquisme. Però açò no és cert. Des del principi de la guerra civil el «Nou Estat» duu a terme la contrarevolució i, conseqüentment, desenvolupa una política cultural que té com a meta tres objectius: 1) *legitimar* aquest Nou Estat, 2) ser *transmissor* de la ideologia que pretén imposar, i 3) garantir la posterior *permanència* del règim. L'educació, els mitjans de comunicació, les biblioteques, les manifestacions artístiques, la ciència... no podien deixar de preocupar-li.

El franquisme no va deixar la cultura «al seu aire», com alguns afirmen; hi va intervenir. La dominació política se n'havia de servir de la ideològica, i la política cultural era l'instrument. Es tractava d'actuar sobre consciències i mentalitats; calia tancar la «crisi» ideològica de les dècades anteriors (és a dir, l'efervescència cultural de la *edad de plata*) des d'una òptica concreta: la contrarevolucionària.

El model cultural que va imposar la Dictadura respon perfectament a les necessitats de domini del bloc social vencedor. La submissió ideològica era per al règim franquista, per a la societat que augurava, tan important com l'aparell coercitiu de l'Estat. L'un i l'altre sostenien l'*ordre* i conservaven la *pau* necessària per a la subjecció d'obriers, camperols i al-

tres capes socials al procés d'acumulació capitalista. La política cultural del franquisme desenvolupa dos mecanismes: l'un és *coercitiu* i actua contra les manifestacions culturals que poden perjudicar l'hegemonia ideològica; l'altre és *creatiu*, i promou aquelles expressions culturals que estan d'acord amb el fonament de l'Estat.

Per no allargar-me més en la qüestió de si hi ha una política cultural o no la hi ha, caldrà recordar —i està demostrat— que aquesta comença a funcionar des del principi de la guerra civil (5); caldrà recordar, en fi, el següent text de la Llei d'Ensenyament Mitjà (20-9-38): «Formadas las jóvenes inteligencias con arreglo a estas normas (les integristes), se habrá realizado, para plazo no muy lejano, una total transformación de las mentalidades de la Nueva España y se habrá conseguido desterrar de nuestros

medios intelectuales síntomas bien patentes de decadencia: la falta de instrucción fundamental y de formación doctrinal y moral, el mimetismo extranjerizante, la rusofilia y el afeminamiento, la deshumanización de la literatura y el arte, el fetichismo de la metáfora y el verbalismo sin contenido, características y matices de la desorientación y de la falta de rigor intelectual de muchos sectores sociales en estos últimos tiempos, todo ello en contradicción dolorosa con el viril heroísmo de la juventud en acción, que tan dolorosa sangre derrama en el frente por el rescate definitivo de la auténtica cultura española» (6). És innegable que hi havia projecte cultural —no sols educatiu—, com es desprén d'aquestes paraules.

L'aspecte *coercitiu* sumia en el silenci la veu de l'intel·lectual crític, disconforme o partidari d'altra alternativa. La depuració, l'exili i el silenci

(quan no l'afusellament) era allò que es reservava per als intel·lectuals «desafectes». Qualsevol actitud mental que no coincidís amb l'integrisme del règim quedava anulada, i en conseqüència perseguida. El fragment de la Llei d'Ensenyament Mitjà transcrit dissenya un panorama d'allò que s'ha de perseguir. El control omnímode de la premsa i la ràdio, la depuració dels cossos educatius, la censura, la imposició de divises ideològiques (treball, obediència, jerarquia, *unidad de destino*, ideal de vida *místico y guerrero...*), el foment de manifestacions culturals «edificants», des de *Raza* fins a les *missions*, i el rebuig de les que no coincideixen amb *la auténtica cultura española...* són unes proves preses a l'atzar.

Aquesta repressió, duta a terme en tota regla i sense escatimar esforços, va suposar, d'immediat, un *estrangulament en el quefer cultural*.

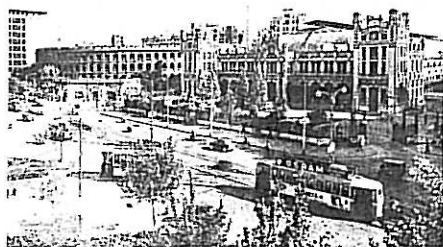
L'erm va substituir la fecunda creació de les dècades anteriors. No crec que hi haja necessitat d'aportar llistes de depurats, d'exiliats, d'afusellats, detalls sobre la censura, relacions d'autors prohibits —Descartes, Goethe, Flauvert, Bernard Shaw...—, o llistes d'intel·lectuals que clouen la boca, de la mateixa manera que altres ciutadans han de fer feina, resar, cantar el *Cara al Sol* i penjar les barres a l'escudeller si fóra possible... La ideologia que s'imposava *extirpava el racionalisme, el liberalisme i, per suposat, el marxisme i l'anarquisme*.

No vull que se m'acuse de demogògia; li deixe la paraula al franquisme, en el convenciment que és més directa que la meua i mostra millor la brutalitat d'aquest règim: «La atención que merecen los problemas de la enseñanza —diu una ordre del 8 de novembre del 1936—, tan vitales para el progreso de los pueblos, quedaría esterilizada si previamente no se efectuase una *labor depuradora* en el personal que tiene a su cargo una misión tan importante como la pedagógica. El hecho de que durante varias décadas el magisterio en todos sus grados y cada vez con más raras excepciones haya estado influido y casi monopolizado por *ideologías e instituciones disolventes, en abierta oposición con el genio y tradición nacional*, hace preciso que en los solemnes momentos por que atravesamos se lleve a cabo una revisión total y profunda en el personal de Instrucción Pública, trámite previo a una *reorganización radical y definitiva de la enseñanza, extirpando de raíz esas falsas doctrinas* que con sus apóstoles han sido los principales factores de la trágica situación a que fue llevada nuestra patria.» I remata l'ordre de 7 de desembre de 1937: «*Los individuos que integran esas bordas revolucionarias, cuyos desmanes tanto espanto causan, son sencillamente los hijos espirituales de catedráticos y profesores que, a través de instituciones como la llamada Libre de Enseñanza, forjaron generaciones incrédulas y anárquicas*» (7).

No pensem que aquesta extrema intolerància es devia al clima de la guerra. La Llei d'Ensenyament Primari de 1945 no dubtava d'afirmar que *el mal llamado siglo de las luces* va introduir en el sistema educatiu un *cortejo de frivolidades, de racionalismo y de impiedad* (ni Menéndez y Pelayo podia dir-ho millor...). La llei sobre la universitat de 1943 imposava *el fiel servicio de la Universidad a los ideales de la Falange*. Més encara: el Consell Superior d'Investigacions Científiques, creat el setembre del 1939, naixia com a rèplica en negatiu de la Junta per a l'Ampliació d'Estudis (d'inspiració *institucionalista*), i al preàmbul deia que l'objecte de la nova institució era restaurar *la unidad cristiana y básica de las ciencias, i imponer, en suma, con la ayuda de la cultura, las ideas esenciales que han inspirado nuestro glorioso Movimiento, en las que se hallan reunidas las lecciones más puras de la tradición universal y católica con las exigencias de nuestra época* (8).

No cal afegir que tot el que s'havia avançat durant la República en educació i racionalitat laica del sistema educatiu se n'anava a terra. L'Església mai va digerir la reforma burgesa en aquest camp. Ho havien

demonstrat conspicus reaccionaris com Orovio —i les «qüestions universitàries»— o l'inefable Menéndez y Pelayo. No anava a digerir ara, ni ella ni la recalitrant burgesia, el reformisme jacobí de l'escola. L'escola de la postguerra —es mire com es vulga— era feixista i ultrareaccionària: mancava del més mínim rigor racional, científic i tècnic. De la selecció dels mestres, de l'augmentada discriminació xiquets-xiquetes, de la prepotència de l'Església en el sector, del *Frente de Juventudes*, del S. E. U., de la universitat «patriòtica», de la depuració dels cossos docents, de la *Formación del Espíritu Nacional*, de la obligatorietat de la religió (i amb quins continguts), dels exercicis espirituals, i de la més estrepitosa inèpcia de tantíssims ensenyants que ho eren per ser «falangistas valerosos»... se'n podria parlar més amplament. Però no ara. Els que dubten que el franquisme era feixista, tanmateix, podrien recordar-ho.

Però no sols per raons ideològiques es discrepava; es divergia, a més, per raons diferencials. El model d'Estat que s'adoptà, fèrriment centralista, fundia la unitat d'Espanya amb la uniformitat de les seues terres i gents (açò no era gratuït, doncs dimanava de la mateixa dominació); la pluralitat cultural immediatament fou considerada com un element «dissolvent» de la unitat espanyola, l'activitat cultural també s'estrangulava per aquest cantó.

L'aspecte creatiu de la política cultural té com a objecte justificar la dominació ideològica. S'inspira en el conservadorisme i en el catolicisme més integrista, però també en l'ideologia feixista (sabut és que l'Església va acotar com a propi el camp de l'educació i la *Falange* la premsa). El *nacional-catolicisme* resultant fundeix elements «nous» (si és que hom vol veure així els que aportà José Antonio) i altres heretats del més ranci reaccionarisme espanyol; identifica *auténtica cultura española* amb la reaccionària «de tota la vida», si be la depura dins del receptacle feixista;

exclou de la nació i de la cultura espanyola tota discrepància: aquesta és heterodoxa, antinacional i, per tant, antiespanyola (la cançó era ben vella...).

Hi ha autors que no veuen aquest *collage* ideològic com a feixista, perquè li troben massa elements reaccionaris i pocs rudiments feixistes. És qüestió —crec— que li'ls busquen, que en trobaran prou. D'altra banda, a vegades es dubta que fóra feixista aquella política cultural perquè no tenia massa aspectes «moderns». Contra el confús concepte de la «modernització» s'haurà de dir que no s'ha de prendre en abstracte. Si per «modernització» entenem el foment del capitalisme monopolista, l'acumulació brutal de capital, l'adequació del sistema productiu fou ben modernitzador. Si per «modernització» hem d'entendre la destrucció del sistema polític liberal-democràtic, acusat d'«arcaic», i la seua suplantació pel totalitari, el franquisme també fou ben modern. Però tota aquella modernitat (si volem dir-ho així) s'acompanyava d'arcaïsmes. ¿O no ho eren, renunciar als drets individuals, erradicar un Estat de dret, imposar un sindicat coercitiu o impedir el lliure preu del treball...? La modernitat, entesa descontextualitzadament, no és un concepte substantiu per a l'anàlisi històrica. En el franquisme, a més, la modernitat i la tradició s'imbriquen i no sols en la cultura.

La ideologia que s'imposa actua des d'esquemes propis de societats capitalistes madures (si açò és la «modernització» que alguns li exigeixen, ací la tenen), i no des d'esquemes arcaïcs (com poguéis fer el carlisme). Açò no vol dir que abandone la ideologia reaccionària que li puga interessar, tot i adaptant-la. Però la ideologia del franquisme assumeix el món capitalista madur, i —per a defensar-lo dels perills de la democràcia i de la rebel·lia social— substitueix la concepció democràtica i pluralista per la totalitària i dogmàtica; suplanta el racionalisme per l'irracionalisme; elimina l'oposició;

exalta la jerarquia; convoca a un nacionalisme total; reforça el conformisme potenciant unes normes de conducta reaccionàries, però útils a la dominació; justifica el poder de la burgesia, o en altres paraules: vindica la burgesia en armes. Poc importa que per a això hagués d'exhumar els cadàvers del passat remot o pròxim donant-los noves maneres; poc importa que l'escola s'utilitzàs per ensenyar rudiments i fer els xiquets copartíceps de la teoria del *caudillaje*, d'un Viriato mixtificat, del cateisme de Ripalda, mentre les xiquetes seguien anant a *costura*; poc importa que l'Església, instrument de la contrarevolució, es reblís de feixisme i fes ús de la tasca pastoral per a justificar la dominació (l'arquebisbe de València —Melo— felicitava al providencial *Caudillo*: «Dios suscitó como enviado del cielo al Caudillo invencible, lo empeñó en una nueva y sagrada cruzada. Loor y agradecimiento al Caudillo y al Ejército...» (9).

IV. EL «REBOT» DE LA IDEOLOGIA FRANQUISTA, EL TRANSFORMISME DELS TECNÒCRATES I EL COL·LAPSE DE LA DICTADURA

A penes s'havia implantat a Espanya una dictadura feixista, les potències de l'Eix foren vençudes.

A Europa, a l'O. N. U., bufen vents d'antifeixisme; el feixisme espanyol amaga les orelles, dissimula: s'arraconen expressions com «Estat totalitari», i comença a parlar-se d'«Estat social, catòlic i representatiu», per a fer-ho més tard de «democràcia orgànica», fins i tot —setembre del 45— es suprimeix «el saludo» braç en alt. Però açò són paraules o gests; la dominació queda. Els ambaixadors es retiren.

Si a Europa bufen vents antifeixistes, dels Estats Units arriben a aquest continent vents anticomunistes. El franquisme en aquesta ocasió no amaga les orelles: s'exhibeix com a bastió, aprofita a fons la guerra freda, i si no pot legitimar-se com a Estat de dret, pot fer-ho com a resguard de l'antixovinisme. Els ambai-

xadors tornen, i després arriba mister Marshall...

La situació dins d'Espanya és patètica. El feixisme ha aconseguit legitimar la seua violència i ser reconegut. ¿Què més podia desitjar la burgesia espanyola per a llançar-se a acumular capital sense problemes? Tot i això, el règim, per a sobreviure còmodament, ha d'afinar formes i maneres, per raons externes i internes. S'enceta un camí no previst: encobrir la falta de legitimitat, llavar el seu «pecat original»: la violència. El franquisme comença una tosca operació de cirurgia estètica que no altera ni els ressorts del poder ni la ferocitat, més be consolidada els primers i justifica la segona. El *Fuero de los Españoles* (juliol del 45), la llei del *Referèndum* (octubre del mateix any) i la de *Successió* (juliol del 47) creen una monarquia amb un *Caudillo*, és a dir, no creen res de nou, però planten cara a les veleïtats demo-liberals del *Manifest de Lausana*.

La dominació ideològica no pot dur a terme la seua funció legitimadora més que per la força: no convenç més que als ja convençuts; a la societat —a bona part— li rebota el missatge dels vencedors, i els ressorts del poder no veuen maneres d'evitar-ho. El cas és que ho intenten, però no és tasca senzilla. La societat espanyola era madura: pesaven sobre ella molts anys d'història parlamentària, de lliure organització sindical, de fecund debat ideològic, de reivindicacions populars múltiples, de cultures plurinacionals...

El franquisme no era assumible per molts ciutadans; mai arribaria a convencer-los. Era evident que Espanya estava sota el franquisme. Els polítics i els aparells ideològics bé que ho van entendre. En fracassar la seua política dominadora de persuasió (la qual cosa és contradictòria: no es pot convèncer per força; però ells, que volien fer el miracle, així ho dien: «no queremos vencidos, queremos convencidos»), només els restava intervindre —com sempre ho havien fet— per mitjà de

la dissuació, per la ferotgia. La repressió sí que capgirava el ciutadà, però no el convencien... El règim va viure en permanent recel de la societat que governava. Mai no es va fiar dels treballadors, tot i que els enquadrava en el Sindicat Vertical; mai no es va fiar dels estudiants (ni abans ni després de l'esllavissada a la fi dels seixanta); mai no es va fiar dels intel·lectuals (ahí està una censura perpètua o la tecnocràtica llei de premsa de Fraga); mai no es va fiar de ningú i mai no va deixar de perfeccionar la repressió, d'afinar-la (T. O. P.) i d'utilitzar-la (judici de Burgos, darreres execucions); mai no va deixar d'exercir el màxim control polític. Tenia els seus motius per a desconfiar-ne.

Comencem per on és més fàcil d'entendre: pels estudiants. Les mobilitzacions del 56 les protagonitzen joves que no havien viscut la guerra, ni compartien el brutal maniqueisme de «la Cruzada». El rector de Madrid (Laín) interpreta atinadament la inquietud dels estudiants: una resposta «inexorable» dels joves a viure el seu temps, a participar dels corrents ideològics de l'època «llámense existencialismo, marxismo, vida tecnificada, apostolado social, pluralidad religiosa o libertad de expresión» (10). Segrestar «el seu temps», n'era l'objectiu preferent del règim; ho va fer —lleis educatives...—, i molt va aconseguir; però, ¿podia aïllar dins d'una campana de vidre els estudiants? ¿Podia incomunicar la societat?

La mateixa reacció de rebot de la ideologia oficial opera en altres sectors: els treballadors de les grans conurbacions, durant els cinquanta —entre la primavera del 51 i la del 56—, duen a terme vagues contra l'encariment de la vida. Tot un desafiament contra un règim per al qual la vaga era delictes de lesa pàtria, contra un sindicat vertical que fracassava. Aquestes vagues responen a una situació objectiva d'explo-tació, però també a una altra d'organització. Participen grups diferents, entre d'altres, catòlics (J. O. C.) que

no s'amaguen de denunciar l'extrema misèria del proletariat («Encuesta de la lechuga», «Y al peón que lo parta un rayo» (11)), que recorden narracions com les d'Ignacio Aldecoa (per exemple, *Pedro Lloros*), o genials poemes de Joan Brossa.

I, per no allargar-me, valdrà recordar que el feixisme rebota també en capes petit-burgeses i en sectors avançats de l'església (no tot és Pla y Deniel); la fissura s'obri a dins, es fa gran, va de l'obrerisme catòlic a l'Abadia de Montserrat, passant pel clero base). Són els anys que van de la fi de la guerra mundial a la fi de la dècada dels cinquanta.

La incapacitat ideològica del franquisme s'anuncia ben prompte. Irromp una producció intel·lectual distinta. *La familia de Pascual Duarte* (1942), o *La Colmena* (publicada el 1951 a l'Argentina) de Camilo José Cela; *La historia de una escalera* (1949) de Buero Vallejo; *Antígona* (datada el 1939 i publicada el 1951), *Primera història d'Esther* (1948) i el poemari *Cementiri de Sinera* (1946) de Salvador Espriu, obres preses com a botons de mostra del període 45-57, en són representatives d'un altre món distint i distant del de la cultura oficial. Aquests intel·lectuals traslladen a la creació aquelles inquietuds, reflexions, missatges ideològics que el règim ha deixat a fora. Responen a una societat madura i plural malgrat Franco. Però no sols és qüestió de creadors; altres intel·lectuals, des d'altres mitjans (com ara càtedres d'universitat), reflecteixen el mateix fenomen: el rebuig al feixisme.

Mentre esclata la producció intel·lectual no oficial, la ideologia legitimadora continua fent camí. Dos aspectes cal citar: primer, el remat de les lleis «fundamentales» (Principios del Movimiento —1958— y Orgánica del Estado —1967—) tanca tota l'evolució del règim i demostra no sols la seua incapacitat de mutar cap a la democràcia, sinó la expressa voluntat de no fer-ho. No oblidem la seua essència feixista. Després d'aquestes lleis la dictadura

era igual de totalitària que abans; si es vol, amb una forma més discreta, amb una imatge esmorteïda, de «democràcia orgànica». Però, en el fons, igual: el partit continuava sent únic; el sindicat, vertical. En resum, el règim s'hi resistia.

Segon aspecte: els retocs interns, el transformisme tecnocràtic de la dominació ideològica, l'apoliticisme. En efecte, des dels anys cinquanta el nacional-catolicisme es trobava contestat per nombrosos sectors populars i per capes mitjanes; de manera que com més avancen els anys seixanta més es veu esmenat pel mateix desenvolupament que ha propiciat: a diriments sectors de la burgesia no els sembla útil. Els tecnòcrates de l'Opus es preparen per a l'assalt del poder i aporten, a la dominació burgesa, un important recanvi: si la ideologia feixista rebota en la societat, caldrà elaborar-ne una que no rebote, que neutralitzi. La tecnocràtica, la del progrés, la que demostra que —per damunt de tot— cal ser eficaç, estimular el progrés econòmic i, de retruc, el benestar social. Així, es fa palès que no cal oposar-se obertament al règim per a millorar la vida, ni tampoc és necessari adherir-se a ell; n'hi ha prou deixant-se dur. Però, eixe conformisme no és ni innocent ni asèptic ni apolític, malgrat que es presenta revestit d'apoliticisme.

Obtenir el nou revestiment, aconseguir el conformisme, eixa mena de consens social entorn del règim, té condicions. Una sobre totes: cal comptar amb un suport de base que només pot donar l'expansió econòmica.

Els anys seixanta i els primers setanta són d'expansió econòmica, de «miracles» en l'economia capitalista. La burgesia espanyola no està disposta a perdre l'ocasió. El franquisme ha mimat la burgesia, i continuarà mimant-la ara. La burgesia, cada dia més forta, més monopolitzada i agressiva necessita major relació amb «el món lliure», i aquest demana més relació amb Espanya. Els tecnòcrates tenen la pa-

raula: liberalitzen l'economia, però només l'economia, no la política. La dominació ideològica tampoc no es liberalitza, tanmateix s'amorteixen els efectes d'un nacional-catolicisme contestat. És una eixida airosa i —com sempre— hàbil.

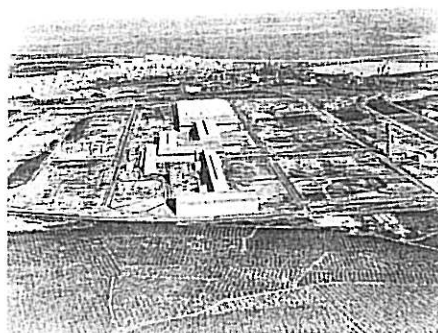
La dominació ideològica es manté, però canvia l'estil. El pragmatisme duu al règim a modificar la tàctica: no ha pogut polititzar, ha rebotat l'intent; ara, intenta despolititzar. Açò és difícil, però el «desarrollismo» fa el prodigi.

Amb els anys seixanta arriba l'alegria i ho fa sota la «pau de Franco». És a dir: arriba el *Seat 600*, el pis al barri, la nevera, la televisió, la minifalda, una controlada tolerància (els Beatles, els *hippies* i altres «melenuts» s'escampen com la pólvora), el tocadiscos de la juvenalla, l'esllavissada estudiantil, les sueques, els quinze dies de vacances... Tot açò, que arriba en pocs anys, és un contrapunt convincent a la re-

centíssima fam, al racionament, a la xabola, a les sabates que havien de durar tot un any, a no poder vestir abric, a cantar «Perdona a tu pueblo, Señor»... No importa que tot el prodigi es faça a base d'hores extraordinàries, pencant per Europa, amuntant-se en barris obrers (de xarnegos, de xurros o de camperols del país)... No es pot comparar un pis a Orriols, assortit de televisió i nevera, amb una xabola al riu, encara que s'estiga pagant pis, nevera i televisió mitja vida... No pensem, com volien fer creure els tecnòcra-

tes, que tot aquell progrés dimanava del règim. D'on dimanava, era del treball i de la conjuntura econòmica. Si l'Europa democràtica se'n beneficia immensament, ¿no anava a beneficiar-se'n l'Espanya emmordasada de Franco?

El franquisme sembla més sòlid que mai. Però és més vulnerable que mai. El «desarrollismo» crea les bases per a la definitiva destrucció de la Dictadura: fa créixer mobilitzacions de masses (1'6 milions d'hores perdudes per vagues el 1966, 8'7 el 1970 i 15'5 el 1975) (12). Les mobilitzacions s'expliquen perquè creix el capitalisme *espanyol* (industrial i financer), i subratlle espanyol i industrial perquè entenc que és el capitalisme intern qui més se'n beneficia de la conjuntura i del franquisme (i no l'estranger com hom diu; ahí està la forta industrialització valenciana); aquest creixement concentra obrers que viuen molt millor al pis que a la xabola, i treballen

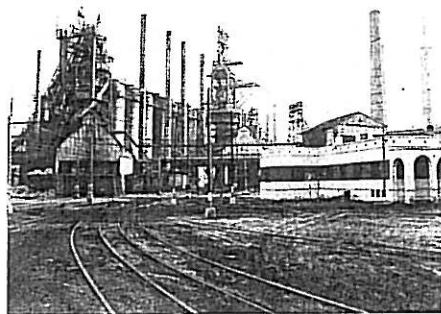
més a gust en l'empresa subsidiària de la Ford, que de jornalers agrícoles o llanders, però se n'adonen aviat que els exploten i que podrien viure millor, per això s'organitzen i es mobilitzen i, a més, perquè entenen a gran velocitat el fonament polític de l'explotació. Entre 1963 i 1966 les vagues polítiques representen el quatre per cent; entre 1967 i 1974, el 45 per cent; a aquest augment contribueix la repressió de la dictadura des del 68 al 73: en aquests anys, el nombre de dirigents obrers detinguts mai no baixa de cinc-cents, en aquests anys es declaren tres estats d'excepció... Les mobilitzacions augmenten per altres factors: formes de producció racionals i competitives, proletarització —del camp a l'urbs—, major nivell cultural —escolarització massiva, la universitat s'obri a capes populars, etcètera.

Aquesta lluita de masses prolongada i intensificada per la crisi del 73 sembla no tenir solució. Aboca cap a un conflicte civil (s'anomenava «argentinització»). I ací entra la segona fase: sectors de la burgesia i dirigents polítics accepten un compromís pluralista i democràtic per a eixir de l'*impasse*. Quan l'accepten, assumeixen l'ideologia de les classes dominades i, així, renuncien a la dominació. Per a aquests grans banquers i industrials (dels més grossos als menors) arriba l'hora de governar mitjançant l'hegemonia; amb dominació no és possible fer-ho, a risc d'«argentinitzar» Espanya.

Discrepe, per tant, d'aquelles interpretacions elitistes que redueixen la transició política espanyola a poc més que un «divertimento de salón» de banquers; polítics d'ordre i ambaixadors d'Estat Units, adobada —això sí— per unes quantes «carreres» d'uns pocs estudiants i obrers sense massa traça. El protagonisme popular en la transició a la democràtica és perceptible (la importància de les xifres esmentades sembla confirmar-ho). Per a mi les «carreres» (és a dir, la mobilització popular) és l'element essencial; no importa que

molts milions més de ciutadans foren «majoria silenciosa», eren, però igual de silenciosa davant la Junta com davant del «Gironazo», i, per a més inri, la majoria silenciosa va votar l'any 1977 a Adolfo Suárez, a Felipe González i a Tierno Galván, i, pel que sembla, en les primeres municipals es va desmeleñar votant més a l'esquerra que a les generals. Tampoc no estic d'acord (deduirà el lector) amb interpretacions funcionalistes de la transició, és a dir, aquelles que posen com a condicions per a la vinguda de la democràcia el nivell de vida, l'educació, la urbanització, el consens polític..., i s'obliden de les reivindicacions populars i de la lluita de classe. Entenc que la democràcia és una conquesta del bloc social dominant, i no un regal de la burgesia; una exigència dels de baix a la que fa la burgesia. Però no hi ha regal. Tampoc, durant el franquisme, la burgesia espanyola era democràtica (individualment, alguns podien ser-ho, però no com a classe). L'oposició democràtica a la Dictadura era un fenomen de la *sansculotterie*. La burgesia com a classe no estava organitzada en grups polítics democràtics fins la mateixa vespra de la democràcia; estava integrada en els aparells de l'estat franquista o fent

diners. Quan hom parla d'oposició democràtica burgesa a la dictadura es parla més que de partits d'individus, els quals més que il·legals són para-legals. Ara després parlarem d'Areilza en aquest sentit. Però abans tornem a les mobilitzacions.

¿Com havia de veure la burgesia el panorama d'una Espanya sistemàticament demanant llibertat, amnistia, democràcia? No cal que torne a recordar les protestes populars del 63 fins al 76. Alguns sectors de la burgesia començaven a atipar-se d'un règim que només produïa tensió, que era incapaç —malgrat tota la força de la violència que tenia— d'ordenar el món del treball; encara més: els obrers estaven organitzats en grups sindicals de classe que cada volta funcionaven més; els partits clandestins i les plataformes democràtiques tenien cada volta més projecció pública i més incidència... El pragmatisme de la burgesia era més ample i més íntim. Areilza en 1970 escrivia en *ABC*: «el progreso tecnológico ha creado otro tipo de sociedad en desarrollo, en la que hoy los fascismos poco o nada tendrían que hacer» (13). Al marge de l'interpretació funcionalista que se'n deriva de les paraules del polític, vull aprofitar l'ocasió per a dir que amb Areilza polemitzà, sobre la seua opinió favorable a la democràcia, ni més ni menys que Carrero Blanco, en contra de la democràcia. Es desprén que el comte no era il·legal si podia opinar lliurement des d'*ABC* amb Carrero; era para-legal. Il·legals eren CC. OO., USO, UGT, i els partits d'esquerra. No vull llevar-li importància al reformisme «des de dalt», és a dir, als esforços de representants de la burgesia com Areilza (ahí va quedar una transició de ruptura pactada), però tampoc no deu llevar-se-li pes a la pressió «des de baix».

V. LA CULTURA VALENCIANA, DE L'«ERM» AL REDREÇ

Breument ens centrarem en alguns detalls de la cultura que es va fer al País Valencià. Serà una ex-

posició molt selectiva que tindrà com a objecte mostrar com, malgrat el franquisme, es desenvolupà una efervescència intel·lectual que, si no més lluny, devem ubicar a les antípodes ideològiques del règim. Aquest fenomen em sembla el més rellevant de la història cultural d'aquestes quatre dècades: desafia la dominació política, dona resposta a inquietuds humanes i populars que el règim no va poder sostroure.

El reviscolament d'una cultura antioficial portava, en primer lloc, a erosionar l'edifici de la dominació ideològica franquista, i, en segon lloc —però no menys substantiu—, a fer els fonaments ideològics de la democràcia. Precisament la pluralitat de problemes de la societat valenciana era qui nodria l'impuls dels intel·lectuals, i no és estrany, per

tant, que el redreçament de la qüestió valenciana es plantejàs.

He dit que aquesta resposta correspon a actituds humanes i populars. Les primeres són fàcils d'entendre: l'amor, la mort, l'angoixa, el silenci..., en suma, la vida, aviat comencen a córrer per novel·les, poemes, quadres o escultures. Les segones semblen més difícils d'entendre, però per poc que es busquen es veuen: la cultura oficial és rimbombant, efectista, aparatosa, necessàriament distanciada d'una realitat amarga; la cultura oficial és una mena de «repòs del guerrer», de recerca d'essències pàtries metafísiques, d'«infern rojos». La cultura oficial, quan no li interessa parlar del que hi ha, «parla d'altres coses»: «venid alba, venid; ved el lucero / (...) y el labio en que despunta la

mañana / con sonrisa de almendro temprano» (Luis Rosales, 1940). Però, a la fi dels quaranta i començ dels cinquanta naix un llenguatge poètic, un tipus de novel·les, un art plàstic... que desemmascaren l'equívoc, l'hermosura asèptica, la forma redona i pedant, la glòria. I així, «La mort va i ve, / va i ve, / com va i ve la tarda, / com va i ve Galatea» (Vicent Andrés Estellés, 1956). Fixem-nos en eixa «Galatea», símbol i ironia de la diàspora garcilasista... Atenem aquesta forma familiar i tremenda d'eixir la mort al pas de la vida que fa el poeta:

—Toc toc.

—¿Qui és?

—La Mort.

La mort ve descalça;
quan se'n va duu socs
que van fent
cloc... cloc... cloc... cloc...

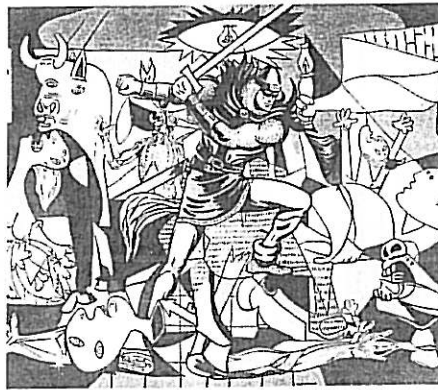
—Toc toc.
 —¿Qui és?
 —Toc toc.
 —¿Qui és?
 —Toc toc
 —¿Qui és?
 —¿Qui és?
 cloc... cloc... cloc... cloc...

Als anys quaranta i als cinquanta la mort era molt «familiar» (només a Paterna s'executen, entre 1939 i 1944, 2.196 persones) (14). No estic afirmant que el poeta al·ludeix a aquestes morts, però sí, potser, la subtilesa d'una omnipresència d'aquesta «senyora», que, si sempre ha existit, en aquells anys es feia més palesa. Tot això es diu a mitjan anys cinquanta. Els èmbols que dinamitzaran la cultura i reptaran la ideologia dominant s'han posat a funcionar abans. Ho fan lentament, al llarg de quinze anys. Abans hem assenyalat Cela, Espriu, Buero Vallejo... A València passa això mateix, any amunt any avall, és simptomàtic que comence a poder-se publicar en valencià (1945) obres literàries (és a dir, que no siguen folklòriques) de la ploma de Xavier Casp...

Un dels grans poetes valencians del segle XX ens servirà per a mostrar que la creació es rebel·la al monolític nacional-catolicisme, i que l'intel·lectual dóna forma a les inquietuds socials. Vicente Gaos (1919-1981), a mitjan quaranta, trenca amb l'esteticisme garcilasista, d'evasió, de repòs del guerrer, aquell que pinta un món de color de rosa («venid, alba, venid; ved el lucero...»). Els seus poemes busquen l'home i mostren la misèria humana, alhora que tenen una actitud angoixada, existencialista, nihilista, afectada per la postguerra i per la guerra mundial. El 1956 escriurà:

Esta mañana he estado en una galería de
 [espejos
 y he visto reflejado en todas sus facetas al
 [hombre.

En la hediondez del chacal,
 en la lujuria del chimpancé,
 en el orgullo del león,
 en la melancolía del camello,

en la vanidad del pavo real,
 en la avaricia de la urraca,
 en la infelicidad del rinoceronte,
 en la torpeza del hipopótamo,
 en la soledad del halcón,
 en el abandono del elefante.

Les arts plàstiques també es remouen. Comencen a comunicar, com Gaos, una experiència humana distinta a la convencional. Des del 1947 funciona el Grup Z, aplec de pintors que «dan... la nota de inquietud, lucha y fecunda disonancia en el panorama artístico valenciano; se resisten con juvenil pasión a marchar por los caminos más trillados» (*Jornada*, 26-2-47). El 1949 es fa la primera exposició abstracta d'Eusebi Sempere. El 1956 un grup de pintors, escultors, arquitectes i decoradors (Manuel Gil, Salvador Soria, Joan Genovés, Joaquim Michavilla...) formaren el Grup Parpalló, el qual intentà i aconseguí de connectar amb l'avantguarda artística europea. El grup edita una revista, *Arte vivo*, que en el segon dels seus números (1957) diu: «Pensamos realmente en el hombre... y en la humana condición... Creemos que es imposible partir hoy de principios meramente formalistas. O nos llenamos de contenido, *cumpliendo una función social indeclinable*, o renunciamos a nosotros mismos.» L'art abstracte s'obri pas: en pintura l'informalisme trenca amb el tradicionalisme de postguerra; així mateix, el reiterat llenguatge escultòric (neobarroquisme o linealisme) era contestat pel constructivisme.

Amb Gaos, Sempere, Estellés i el Grup Parpalló he volgut mostrar

com de lluny estàn alguns intel·lectuals del missatge inflat, maniqueu, dogmàtic i reduccionista de la cultura oficial. Crec que també he mostrat l'arrel humana —és a dir, social— dels contestataris, i l'exigència que tenen de viure el seu temps en llibertat. Hauria pogut buscar d'altres intel·lectuals: des d'escriptors fins a grups de teatre, passant per professors d'universitat que, a la fi dels quaranta i durant els cinquanta lluiten per posar en marxa la raó, orienten la reflexió i la investigació (primer les fomenten) per camins crítics, contemporanis, i fan perdre la por al fet que la intel·ligència intervinga. El resultat hi seria semblant: la ideologia feixista és contestada: rebota. Uns quants expressen el rebot... L'alternativa ideològica ha començat a construir-se.

Arriba el decenni dels seixanta. Les esclatxes de la dècada anterior esclaten. La cultura oficial, remodelada en paràmetres de tecnocràcia, ataca i intenta, des d'aquell molló, d'imposar el seu imperi. Però la contestació continua desenvolupant-se. És l'hora del *redreç*, de la recuperació ideològica, del desmantellament de la ideologia franquista. No sols hi ha un efecte de rebot: es va configurant, a més, una plataforma cultural distinta que arreplega les idees «del temps» (com volien els estudiants del 56) i, a més, connecta amb capes populars de la societat. Tan si volem com si no volem, i encara que la cultura d'élite foó a un fenomen elitista, actuava amb una projecció social més àmplia. Molts dels intel·lectuals en acció tenen un origen «popular». Estellés va i torna de València a Burjassot amb el «trenet», no és dels del «cotxe de papà»; Raimon és «un xicot de Xàtiva, només» (15), diu Fuster... ¿Quants així? Però no és qüestió d'origen solament; més bé es tracta de projecció, de «presa de consciència», una de les divises dels seixanta i dels setanta. Això és bàsicament el *redreç*. Per això no s'hi pot entendre sols des del vessant nacionalista.

Vicent Andrés Estellés.

La recuperació cultural valenciana, n'era una de les facetes, tan important com vulguem, però no n'era l'única. Principalment el redreç era recuperació ideològica després del *shock* del feixisme. Era recerca de la llibertat. Espriu ho deia concisament: «Clavem el punyal / del crit al puríssim / cor de Shepharad»; Lluís Llach passava a l'acció: suggeria estirar tothom per a «tombar l'estaca».

Dins del redreç valencià, per tant, hem de veure una múltiple confluència de corrents que tendeixen a recuperar la història, i recuperar el passat és necessari per a guanyar el futur. El redreç era el crit dels rebels contra els integrats, com potser diria Salvador Salcedo (16). Aquest crit intel·lectual es

feia en un context social d'oposició i creixent mobilització de masses —obriers, estudiants— contra la Dictadura, com demostra Josep Picó (17). Aquest és el suc d'on es nodreix i sobre el qual es projecta l'acció de la cultura.

En resum, el redreç no era un fet tancat ni sols valencianista; açò, però, no deu marginar la reflexió «endògena» ni la recuperació cultural del valencià (o català). La reflexió «cap a dins de casa», la recuperació del valencià no era un fenomen de campanar; es van fer amb projecció universal, es van fer anant «al vent del món».

El valencianisme «ix» (més que no «surt»). La cultura en valencià connecta amb les altres àrees que parlen la mateixa llengua (mal seria

en cas contrari), però no és un elemental procés d'alienació, com alguns han volgut presentar, i encara menys de conquesta de València per a Barcelona. És, més bé, un procés de conquesta de València per València. Per Sueca, simbolitzant en un dels seus principals portaveus i exagerant un pel l'humor. Per Burjassot, ja que estem parlant tot el temps d'Estellés. Per Xàtiva, si recordem a Raimon...

El valencianisme que reviscolava no era un fet tancat; era consubstancial a l'alternativa ideològica democràtica que es forjava —a les ideologies—; era una manifestació —la valenciana— contra totes les coses que negava la Dictadura: la llibertat, el poble. Vicent Andrés Estellés tenia «una fam esgarrada de lliber-

tat», i un dels seus versos diu: «poble, poble i poble». Mentrestant Raimon cantava:

T'adones, company,
que ja fa molts anys
que ens amaguen la història
i ens diuen que no en tenim;
que la nostra és la d'ells.

No sols cal entendre la història que ens amaguen des de la vessant d'identitat nacionalista (que òbviament també s'oculta), sinó des de la vessant global, perquè aquesta assumeix l'anterior. Doncs bé, eixe cant del de Xàtiva i eixe vers del de Burjassot eren assumits pels intel·lectuals que es rebel·laven contra el feixisme. Podria donar molts altres exemples, però recórrec a qui prologa aquest conjunt de treballs: Enric Sebastià. Ho faig per a conjurar el lector: les arrels històriques del que ara sembla evident (que es parle de la història de València), però que va costar esforç, audàcia i, que mai no s'oblida, mobilitzacions populars per a guanyar la llibertat. Sebastià, també de Burjassot, el 1966, publica *València a les novel·les de Blasco Ibáñez: Proletariat i burgesia*. Amb aquest llibre es fa eco del que Raimon demana: si «ells» ens amaguen la història, l'autor mostra que «en tenim», i que —a més— «la nostra» no és «la d'ells»: «proletariat i burgesia». També argumenta el vers del poeta: pel llibre desfilen botiguers, artesans, hortolans, proletaris... és a dir: «poble, poble i poble». On pose Sebastià, el lector pot posar l'historiador, el lingüista (mencionar només Sanchis Guarnier és més que una injustícia...), el sociòleg (com oblidar-se'n de Marqués; com oblidar el seu mètode per a recercar burgesos), l'economista, el pintor, l'escultor, el periodista... qui vulgueu.

En el redreç intervenen intel·lectuals de la Universitat (J. M. Jover, M. Tarradell, J. Reglà, López Gómez, E. Giralt...) que orienten la investigació cap a temes valencians, i de fora d'ella (Ricard Blasco, Almela i Vives...). Però, com han posat en relleu Joan Oleza i Josep

Max Aub amb uns amics.

Lluís Sirera (18), la recerca de la identitat té un intel·lectual orgànic: Joan Fuster. A la manera dels grans humanistes o dels il·lustrats, el de Sueca enllaça teoria i praxi, investigació i divulgació, pensament i creació literària, passat i present; Fuster coneix a fons la seua terra i els seus problemes, però no hi ha res més lluny d'ell que el localisme: el País Valencià queda reflectit en la problemàtica del món actual. No és estrany que, restaurada la democràcia i establerta l'autonomia, guanyàs el I Premi de les Lletres Valencianes (1981), com tampoc no és estrany que alguns sectors de la dreta —a qui costa tant traure's el feixisme de damunt— s'hi oposaren.

Però, el redreç no és sols qüestió valenciana, sinó gènesi de la ideologia democràtica. Seria incomplet si no donava uns botons de mostra més variats. No puc estendrem gaire, però la perspectiva del fenomen exigeix parlar-ne d'altres manifestacions. Acabaré amb elles (només seran dos exemples significatius). El primer la pintura. El segon Gil-Albert.

Durant els seixanta i els setanta, cal destacar l'avantguardisme que representa la pintura social: el realisme crític. El realisme crític desvetla i desemmascara les transformacions econòmiques i les contradiccions socials del capitalisme «madur» o monopolista. Les pintures esdevenen instruments de crítica social i reflexió política. El missatge condiciona el plantejament estètic dels quadres. La comunicació busca de ser objectiva, per la qual cosa recorre a un llenguatge d'expressió bà-

sic, existent en els nivells culturals de la societat, i no en el subjectiu món de l'artista; açò porta sovint a treballar en «equip». Joan Genovés pinta l'home desvalgut, oprimint, acovardit, desposseït, perseguit. Citar *La calle* (1969) serà tòpic però revelador d'aquest llenguatge pictòric i de Genovés. La insistència que he donat a les mobilitzacions de masses, motor de la democràcia, feia ineludible evocar-lo. Però els representants de València en aquest corrent no s'escoten amb ell. El 1964 es funda l'Equipo Crónica (Rafael Solves, Manuel Valdés i Juan Antonio Toledo). Figures de Velázquez, fragments del *Guernica*, tuberries, acoblaments fabrils..., creen un clima i un clímax en l'observador autènticament demoledor dels falsos triunfalismes de la societat «postindustrial». Afegim-hi l'Equipo Realidad (J. Ballester, J. Cardells), de similars supòsits, Monjalés (*Los derechos humanos*, 1969), Antoni Miró —i les seues evocacions a la guerra del Vietnam— són uns altres representants d'un dels més brillants esclats de la pintura valenciana de l'època contemporània.

Gil-Albert ens servirà per a acabar. Si Estellés és un barranc èpic i líric alhora, Gil-Albert serà líric; potser quedaria més precisat si déiem que és el poeta de la vida. Uns versos (de 1974), potser, diràn més que no unes paraules:

Y...
cuando la juventud no es cosa del espejo
sino del alma,
qué soledad más pura.
Ya nuestros gestos caen en el vacío
de la existencia ajena.
Ya no somos mirados como seres
en quienes se confía.
A lo sumo, en la tarde,
alguien suele mirarnos como sombra
bajo la que descansan los afanes
de su camino.

Pocs aspectes he assenyalat de la història cultural valenciana del franquisme, però, crec que han estat suficients per a mostrar el que volia: la gènesi de l'alternativa ideològica democràtica. N'era l'objectiu. Les

Juan Gil Albert.

absències (només de pensar-les m'angoixen) dirien, més o menys, el mateix.

(1) A. Gramsci: *El «Risorgimento»* (traducció de Manlio Macrí), Buenos Aires, Granica Editor, 1974, pàg. 139.

(2) Sobre «hegemonia» i «dominació», veure l'obra anterior, pàg. 98 i ss.; veure també l'*Antologia* de Gramsci (selecció, traducció i notes de Manuel Sacristán), Madrid, Siglo XXI, 1977, i els apartats «uns punts preliminars de referència» i «la ciència i els problemes de filosofia i història» d'*El materialisme històric i la filosofia de Croce*, obra de Gramsci (traducció de Jordi Moners i Sinyol), Barcelona, Laia, 1983.

(3) *Unskilled* fa referència als «obriers no qualificats», i per tant al nou sindicalisme de classe que naix a Gran Bretanya i a Europa des dels anys 1880-90; és aquest qui mostra millor, potser, la maduresa social i política del capitalisme, coincidint amb les transformacions de l'època imperialista i monopolista; veure J. Droz (dir.): *Historia general del socialismo*, vol. II, Barcelona, Destino, 1979, pàg. 375 i ss.

(4) R. Morodo: *Los orígenes ideológicos del franquismo: Acción Española*, Madrid, Alianza, 1985.

(5) A. Alted Vigil: «Notas para la configuración y el análisis de la política cultural del franquismo en sus comienzos: la labor del Ministerio de Educación Nacional durante la guerra», en J. Fontana (Ed.): *España bajo el franquismo*, Barcelona, Crítica, 1986, pàgs. 215-229; de la mateixa autora: *Política del nuevo Estado sobre el patrimonio cultural y la educación durante la guerra civil española*, Madrid, Ministerio de Cultura, 1984.

(6) Cit. per M. Puelles Benítez: *Educación e ideología en la España contemporánea*, Barcelona, Labor, 1980, pàgs. 372-376.

(7) *Ibid.*, pàg. 367.

(8) Cit. per M. Tuñón de Lara en «Historia de España» dir. per Tuñón, vol. X: *España bajo la Dictadura franquista (1939-1975)*, a càrrec de J. A. Biescas i M. Tuñón, Barcelona, Labor, 1981 (segona ed.), pàgina 445.

(9) Cit. per R. Reig i J. Picó: *Feixistes, rojos i capellans. Església i societat al País Valencià, 1940-1977*, Palma de Mallorca, Moll, 1978, pàg. 18.

(10) Cit. per Tuñón de Lara, *op. cit.*, pàg. 489.

(11) J. Picó: *El moviment obrer al País Valencià sota el franquisme*, València, Tres i Quatre, 1977, pàgs. 67-69.

(12) J. M. Maravall: *La política de la transición*, Madrid, Taurus, 1984 (segona ed.), pàg. 25.

(13) Cit. per Tuñón, *op. cit.*, pàg. 502.

(14) V. Gavarda i Cebellán: «Un aspecte de la repressió franquista: els afusellaments a Paterna», en *Afers*, 3 (1986), pàgs. 261-270.

(15) J. Fuster: *Raimon*, Barcelona, La Magrana, 1988, pàg. 30.

(16) S. Salcedo: *Integrats, rebels i marginals. Subcultures juvenils al País Valencià*, València, L'Estel, 1974, on es tracta, entre altres aspectes, «la insurrecció estudiantil» o «la insatisfacció de la joventut burgesa», pàgs. 93-120.

(17) La conflictualitat obrera valenciana, sobre ésser important, no pot comparar-se a la de Catalunya i País Basc; Picó, *op. cit.*, pàg. 157, dona xifres reveladores del nombre de conflictes: 1965, a Alacant i València, 5; a tot Espanya, 232; 1966, 53 i 171 respectivament; 1967, 2 i 567; 1968, 20 i

351; 1969, 2 i 491; 1970, 8 i 1.595; 1971, 16 i 616; 1972, 38 i 853; 1973, 27 i 931. Des del 74 creixen els conflictes valencians... Sobre el caire de l'estudiantil, veure Salcedo, *cit. supra*.

(18) J. Oleza i J. L. Sirera: *Història i literatures*, València, Institució Alfons el Magnànim, 1985, pàg. 148.

Nota Bene: M'ha servit de textos literaris sense donar la referència; ho faig ara en conjunt: Raimon: *Poemes i cançons*, Barcelona, Ariel, 1974; Vicent Andrés Estellés: *Obra completa* (8 vols.), València, Tres i Quatre, 1972 i ss.; Vicente Gao: *Obra poética completa* (2 vols.), València, Institució Alfons el Magnànim, 1982; Juan Gil-Albert: *Obra poética completa* (3 vols.), València, Institució Alfons el Magnànim, 1981; Salvador Espriu: *Obres completes, 1: Poesia*, Barcelona, Edicions 62, 1981 (quarta edició revisada i ampliada).